

УДК 930.1

Іван Фізер

УКРАЇНСЬКИЙ ФУКО ЧИ ФРАНЦУЗЬКИЙ ПЕТРОВ? РАЗЮЧА СХОЖІСТЬ ДВОХ ІСТОРІОСОФІВ

У статті робиться спроба порівняти історіософські концепції Віктора Петрова та Мішеля Фуко, що простежуються у творчості обох мислителів, незважаючи на відмінності культурно-історичних епох, інтелектуальних практик і життєвих долі.

У науках математичних, технічних, природничих і гуманітарних дедукція за аналогією явище надто часте. Саме завдяки їй виникають (паралельно чи у різному часі і місці) ті самі або надто подібні твердження, узагальнення, парадигми без попередніх домовленостей, співробітництва та взаємин між дослідниками. Прикладів в історії цих наук безліч. У цій короткій розвідці я хочу зіставити аналогічні або гранично схожі між собою історіософські погляди Віктора Петрова і Мішеля Фуко, котрі надто імовірно виникли саме у цей спосіб.

Упродовж 60-80 років французький культуролог Мішель Фуко в Європі та Америці не зникав із поля зору суспільників. З ним беззастережно згоджувалися, вважали його своїм метром, з ним палко сперечалися, проте ніколи його не ігнорували. Фуко зараховували то до структуралістів, постструктуралістів, то навіть антиструктуралістів. Так, наприклад, відомий швейцарський психолог Жан Піяже доводив, що система Фуко - це "структуралізм без структури (...), це суміш спритності, голих тверджень та пропусків" [1]. Сам Фуко декларативно відмежовувався від структуралізму, хоча з його базовою тезою про те, що тільки через мову можна дістатися до глибинних структур свідомості, згоджувався. Сьогодні "фуковізм" - академічна пристрасть "фуківців" радше, ніж загальноприйнята система і методологія суспільних наук. Говорити про неї не буду, бо вона вже достатньо відома в Україні. "Слова і речі", його найвагоміша праця, вийшла російською 1977 року, а популярний есей "Що таке автор?" - українською 1996 року. Тамара Гундорова в "Проявленні Слова" (1997) щедро використала його погляди в своєму критичному осмисленні раннього українського модернізму. Для читачів, знайомих з цими працями, це достатнє тло для цієї розвідки.

Віктор Петров, український полігістор нашого часу, ерудит широкого інтелектуального діапазону, мало кому відомий на Заході і цілковито недооцінений на своїй батьківщині. Був би він французьким ученим, то либонь говорили б про нього як попередника Фуко. Але мачуха/доля вділила йому іншу біографію. В Україні критичній оцінці його наукової і творчої спадщини перешкоджає його мнима причетність до радянської розвідувальної служби. Але чи справді він був розвідником, а коли так, то чи з власного вибору, остаточно

но не доведено. Саме тому, як про це писав Юрій Шевельов, його біографія повна білих плям, які заповнити важко, а чи й взагалі можливо. Чому, питає Шевельов, Домонтович, літературний двійник Петрова, "зник на час 1931-1941? Чому був він активний у роки 1942-1948 і знову зник безслідно від того часу, адже Петров жив ще 20 років, до 1969?" [2]. Чи було це зникнення зумисною грою в алюзії, чи продуманою стратегією самозбереження, чи життєвим фатумом, продиктованим позалюдськими чинниками? Кому це знати?

II

Отже, в чому полягає двадцятирічне випередження Петровим історіософських поглядів Фуко? Понятійним стрижнем системи Фуко є дві тези: перша - це заперечення часової серіальності історії, а друга - заперечення аналогії "порядку слів", цебто синтаксису "наук про людину", з відповідним "порядком речей." І тому історія, зіперта на ідею серіальності і семантичної адекватності мови, не є жодною наукою. Це радше хвороба професійних істориків. Те, що за їхнім переконанням нібито пов'язує речі, події, явища у часово послідовну і завершену цілість (як, наприклад, традиції, впливи, причини, типології і т. д.) є симптомом їхньої часової "агорафобії", одержимості, захисним механізмом проти їхнього жаху "розриву", "припинення", "відокремлення." В дійсності історія людини є нічим іншим, як тільки сукупністю, агрегатом непов'язаних і неспоріднених між собою явищ і подій. І тому не їхня взаємовідносність, але власне відмінність мусить бути методологічним ключем до виявлення їхньої структури. Саме тому не історія, а "археологія" здатна виявити їх такими, якими вони насправді були. І друге: "порядок слів" згубний для "наук про людину", тому що він, як правило, редуktivний, а тим і оманливий. Замість нього Фуко пропонує "транскрипцію мовлень" різних епох без понятійного осмислення.

В праці "Слова і речі", присвяченій змінам "наук про людину" з 16-го по 20-те століття, Фуко розрізняє чотири епохи "епістемічної послідовності": перша - з пізнього середньовіччя до пізнього 16-го ст., друга - з 17-го по кінець 18-го, третя - з 1785 до раннього 20-го, а четверта епоха шойно виникає. Всі чотири епохи виникли не в силу трансформаційної закономірності, як

це доводять традиційні історики, а внаслідок гострих зламів в західній свідомості, радикальної зміни епістемологічного коду, що довели до повної ізоляції і закриття цих епох. Метафорично кажучи, ці епохи не "різка часу", не один "потік свідомості", але архіпелаг епістемологічних островів, взаємовідношення яких збагнути неможливо. Зате можна відтворити (транскрибувати) їхні дискурси, що накладали на превалююче мислення свої лексичні й синтаксичні стратегії і цим формували його припущення стосовно життя, праці і самої мови.

Віктор Петров, опинившись по війні в столиці Баварії, Мюнхені, став професором Українського Вільного Університету (ВУВ) і Теологічної Академії Української Автокефальної Православної Церкви, де й пропрацював до свого загадкового вивезення до Радянського Союзу в 1949 р. За цей короткий період він опублікував більше десятка статей в емігрантських журналах, присвячених екзистенціалізму, кризі природничих наук, естетиці та історіософії. В них він доходив висновків, котрі, *mutatis mutandis*, надзвичайно близькі до поглядів Фуко. Про генезу цих поглядів згодом.

Отже, для Петрова, історичні епохи (а їх, від середньовіччя до 20-го ст., три, а не чотири, як твердив Фуко) так само закриті в собі часові відтинки, що "кожна з них - у своїй відокремленості від інших, як від тих, що її попереджали, так і від тих, що їх заступають - тяжить до себе. Є самодостатня в собі" [3]. "Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні Градації часу" [4]. Самодостатність епох, за Петровим, закрыта рамками панівної ідеології, а за Фуко - епістемологічним кодом, що те саме, оскільки ідеологія як текст виконує таку ж функцію, що і код. Відмінність епох, за Петровим, виникає внаслідок "заперечення", себто "переборення, обернення *a* в свою протилежність, у не *a*: в аспекті часу, в перспективі хронологічного відтинку, в своїй історичній функції заперечення означає зміну, розчленування, рух" [5]. Фуко шукав причини цієї відмінності у "гострих зривах у західній свідомості", котрі, щось на подібну марксовських стрибків, знаменують перехід однієї доби в якісно іншу. Будучи антираціоналістом, він не хотів, так як це робив Петров, покласти на "логічну функцію заперечення, як одну із провідних проблем історіософії" [6].

З перспективи перервності, твердить Петров, історія "виглядає зовсім інакше, ніж коли її вивчати в аспекті безперервності. Еволюції протистане революція, розвиткові - вибух, поступові - регрес, кавзальності - ідея оберненої причини, послідовності - катастрофа" [7]. Більше того, як і Фуко двадцять років пізніше, Петров висловив думку про усунення часу з історичних досліджень. "Ми робимо перші кроки," - пише він, - "щоб усунути ідею часу з історії. Поняття епохи є однією із перших сходинок, на яку ми ступаємо, щоб, припустивши перервність, знати не лише ідею безперервного прогресу, але й розвитку. Не лише розвитку, але й руху. Руху і тим самим кінець кінцем часу" [8]. Час (а за Фуко - "темпоральна серіальність") є тільки нейтральною матрицею, в якій виникають речі

й події, і тому наділяти його функцією "онтологічного зціплення" недоречно. "Епохи," - твердив Петров, - "здійснюються в часі. Їх зміна передбачає рух часу. Однак, коли ми намагаємося пізнати епохи і в межах епох погляди й категорії, властиві саме даній епосі, взятій в її особистості, то це значить, що ми шукаємо в історії не лише ознак епохи, але й позаепохального" [9]. Крім цього, час, "темпоральна серіальність," породжує міф кінця і початку, золотого віку на початку чи на кінці часу, а тим перешкоджає розкриттю "міжепохального," "поза- чи надчасового," "незмінного." Одне слово, "час сам по собі нічого не поліпшує. Час не є однозначний сам собі. В часовій історії є моменти творчого піднесення, але є і перебої. Мертві точки" [10].

Концепція "часової безперервності", за Петровим і Фуко, була перенесена на історію із природничих наук, зокрема із фізики. "Класичний образ світу", - твердив Петров, - "витворений фізикою з її принципами безперервності й маси (матерії), спирався на визнання часу і простору. Ідея руху була основною ідеєю цього фізикального уявлення світу, перенесеного одночасно на історію. Але модерна фізика відмовилася від цих ідей. "Квантова теорія" Макса Планка говорить про діяння не в часі й просторі, а поза часом і простором. Чи не буде послідовним з боку істориків перенести нині на історію образ світу, витворений не "класичною, а модерною фізикою?" [11]. На думку Петрова, таке перенесення було б доцільне, бо відкрило б для історії як науки нові можливості реального, а не міфічного, осмислення життя людини і людства. Фуко ж у таку трансформацію історії не вірить. Історія є і залишиться антинаукою, бо її дискурс не може бути реферативним. Замість відображати людську дійсність, він, точнісінько так само, як і дискурс в літературі, витворює свою фікцію про неї. Саме тому можна говорити хіба що про історію дискурсів різних епох. Петров до таких радикальних висновків не доходив. Так, він твердив, що людина, сприймає дійсність посередньо, через "структурну суцільність ідеології" [12], котра, як текст, міняється по-епохово, і що історія як наука відбиває ці зміни, зате вважати її антинауковою підстав немає, бо ця посередність і є історією. Так, ідеологічним текстом середньовіччя був теологізм, ренесансу - гуманізм, нового часу - раціоналізм, релятивізм, плюралізм. Схематично цю зміну можна звести до "теології - філософії - математики" [13]. Ці ідеології/тексти не розкривають граничну правду про людину, але ж метою історика/дослідника є не пошук остаточної правди, бо таку нібито розкривають тільки міфологія і теологія. Метою історії є "з'ясування методології зміни епох: як відбувається перехід від однієї доби до іншої? (...) або ж як дана епоха перетворюється на іншу, що супроти неї вона становить, чи є вона її протилежністю, її запереченням?" [14]. Суголосність Петрова і Фуко тут очевидна.

III

Аби у читача не склалося враження, що Петров і Фуко інтелектуальні близнюки, треба згадати і про їхню розбіжність. Так, попри разючі відмінності їхньої інтелектуальної формації та життєвих долі, вони явилися у наш час надто схожими в питаннях

історіософії, завдяки чи то подібній системі мислення і судження, чи то подібному генетичному коду. У питанні історичного хроносу вони напрочуд сходяться. А в чому ж їхня відмінність? Фуко у своїй трилогії "Божевілля і культура : історія божевілля в епоху класицизму", "Народження клініки", "Слова і речі" безперервно доводив неспроможність "наук про людину" створити таку мову, яка адекватно представляла б її світ. Від ренесансу до наших днів ці науки, вважав він, пройшли сліпо повз трансгресивну історію, хаос речей, раптові перерви і створили міф зростаючого прогресу, історичної безперервності й остаточності. В цій трилогії Фуко далеко не нейтральний спостерігач цієї трансгресивності й хаосу, але пристрасний іроніст і безпощадний критик традиційних наук про людину.

Віктор Петров, за кількістю уваги, яку він приділяв проблемі історіософії, далеко не дорівнює Фуко. Фактично, крім статей, про які тут йшлося, він не написав нічого більше, бо доля визначила йому інший шлях. Опинившись у Радянському Союзі, він, за висловом Шевельова, "утік в археологію (...) упав в анабіозу" [15]. Щоб вижити, він перестав бути філософом історії. В Радянському Союзі для цього були свої ідеологічні коди - істмат і діамат. А все ж, на підставі цих статей, ясно, що відкидати суспільні науки як інтелектуальний непотріб він не збирався. Саме навпаки. Він тільки пропонував іншу методологічну стратегію для них. В цьому Петров і Фуко вочевидь відмінні.

Що ж зумовило понятійну близькість цих двох неординарних мислителів нашого часу? Фуко як філософ, критик і історик - явище наскрізь текстуальне, продукт французького структуралізму 60-х років, закоренений в ідеї Маркса, Ніцше, Фройда та літературний модерн Жоржа Батая, Самюела Беккета, Моріса Бланшо, А. Арто. Все його життя, від школи до кафедри "Історії системного мислення" в престижному College de France, проходило в полоні ідей, що стосуються людськості людини. А Віктор Петров, котрому доля відвела тільки неповних шість років інтелектуальної свободи в повоєнній

Німеччині, сформував свою філософію історії не лише текстуально, а й також шляхом осмислення тієї драматичної безпосередності свого часу, що в ній він був і об'єктом і суб'єктом. "І тепер, за наших днів", - писав він, - "у суворих випробуваннях революцій, у руїнах двох світових воєн, що стали тотальними, в спустошеннях бомбардувань, у досвідах державних струсів, у екстремальних знищеннях мільонів, у плановому регламентуванні голоду, теренового простору й переселених людських мас, ми пізнаємо, що теза про зміну епох не є жадною абстракцією містика або доктринера, а наочною істиною, суцільно втіленою в нашу сучасність" [16]. І, влітаючи самого себе у цю екзистенціальну драму, він продовжує: "Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб утрачає вагу сталість особи. Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного. Заповнюючи анкету, ми усвідомлюємо це з дотикальною ясністю. Зміну діб сприйнято як особисте переживання. Її усвідомлено на прикладі власної долі. Трагедія останніх поколінь полягає в тому, що вони живуть уривками уявлень різних діб, тоді як вони належать новій, іншій, якої вони ще не уявляють собі". І тому "... реальність нормалізує ідею, як для індивідуума, так і для загалу. Завершена здійсненість штампує свідомість" [17].

Фуко помер 1984 р., на 58-му р. життя. Його інтелектуальна спадщина не відійшла з ним у забуття. Її продовжують вивчати й застосовувати до різних аспектів життєвої проблематики. Про нього написано десятки монографій, навколо його ідей створюються дискусійні гуртки в Інтернеті, одне слово, Фуко як текст продовжує жити. Віктор Петров помер 1969 р., на 75-му р. життя. Про нього не написано жодної монографії, його інтелектуальна спадщина вкрита серпанком забуття, про нього не знає Захід, але, на жаль, мало знає і його батьківщина, Україна [18].

1. Peaget Jean. Structuralism. - New York, 1970.

2. Шевельов Юрій. "Шостий у Гроні. В. Домонтович у історії української прози"; В. Домонтович. Проза. Три томи, редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова. - Сучасність. - 1988. - Т. 3. - С. 547.

3. Петров Віктор. Історіософічні етюди. - МУР. - 1946. № 2. - С. 7.

4. Там само. - С. 7.

5. Там само. - С. 10.

6. Там само.

7. Петров Віктор. Наш час як він є. - Рідне Слово. - 1946. - № 8. - С. 32.

8. Там само. - С. 33.

9. Там само.

10. Там само. - С. 34.

11. Там само. - С. 33.

12. Петров Віктор. Історіософічні етюди. - С. 11.

13. Там само. - С. 15.

14. Там само. - С. 9.

15. Шевельов Юрій. "Шостий у Гроні..." - С. 548.

16. Петров Віктор. Історіософічні етюди. - С. 8.

17. Там само. - С. 8.

18. Про прозу В. Домонтовича, крім Ю. Шевельова, писали Ю. А. Загоруйко ("Письменник Віктор Петров/В. Домонтович. - Київ, 1993) та С. Д. Павличко ("Дискурс модернізму в українській літературі". - Київ, 1997).

Ivan Fizer

UKRAINIAN FOUCAULT OR FRENCH PETROV? ASTONISHING SIMILARITY OF THE TWO HISTORIOSOPHERS

In the article the author makes an attempt to compare historiosophical concepts of Victor Petrov and Michel Foucault, which are found in creative works of both thinkers, inspite of the differences between thier culture-historical epochs, intellectual practices and fates.